

Νεκτάριος Δαπέργολας

*Τοπωνυμικά και ανθρωπωνυμικά τεκμήρια σλαβικών
εγκαταστάσεων στην περιοχή του Παγγαίου
κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο*

Η έλευση και η μόνιμη εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο, όσο και αν υπερεκτιμήθηκαν ως φαινόμενα από την παλαιότερη έρευνα, υπήρξαν όμως σίγουρα από την άλλη γεγονότα αδιαμφισβήτητα. Μετά τις αρχές του 7ου αι. κάποιες σλαβικές ομάδες εισέβαλαν στον ελλαδικό χώρο και, αφού σταδιακά υποτάχθηκαν, παρέμειναν σ' αυτόν με τη μορφή των λεγόμενων *Σκλαβηνιών*, μεμονωμένων δηλαδή περιοχών που κατοικούνταν από Σλάβους και ήταν πολιτικά και φορολογικά υποκείμενες στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία¹.

Μία από τις σημαντικότερες Σκλαβηνίες ήταν εκείνη στην περιοχή του Στρυμόνα. Η εκεί μόνιμη παρουσία σλαβικών πληθυσμών μαρτυρείται για πρώτη φορά στα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου», σε συνάρτηση με γεγονότα του ύστερου 7ου αι., και επιβεβαιώνεται στη συνέχεια και από άλλες μαρτυρίες². Ενώ όμως η ύπαρξη αυτής της εγκα-

1. Για το ζήτημα βλ. τις μελέτες των Φ. Μαλιγκούδη, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988. - Μ.Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους. Γενική επισκόπηση*, Θεσσαλονίκη 1992. - Της ίδιας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*. Αθήνα 1993. - J.Karayannopoulos, *Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum*, Athenes 1995. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία από τον 7ο έως και τον 9ο αι.*, Θεσσαλονίκη 2009, όπου και όλη η υπόλοιπη σχετική βιβλιογραφία.

2. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τόμος I. *Le texte*, Paris 1979, σ. 208.8 κεξ, τόμος II. *Commentaire*, Paris 1981, σ. 111 κεξ. - Βίος Αγ. Γρηγορίου Δεκαπολίτου, εκδ. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites* (Byz. Archiv. Band 17), Stutgard-Leipzig 1997. - Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Περὶ θεμάτων*, εκδ. A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito, De thematibus* (Studi e Testi 160), Città del Vaticano 1952, σ. 88.1 κεξ. - Ιωάννης Καμινιάτης, *Eις την ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, εκδ. G. Böhlig, *Ioannis Cameniatae de expugnatione Thessalonicae* (CFHB 4), Berlin-N.York 1973, σ. 514.13-14. - Βλ. J. Karayannopoulos, *Les Slaves en Macédoine. La pretendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7ème au 9ème siècle*, Athènes 1989, σ. 9 κεξ. - A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος», *Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.»*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 312 κεξ. - Θ. Κορρές, «Παρατηρήσεις σχετικές με την 5η πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους (676-678). Παλαιότερη έρευνα και νεότερες ερμηνείες», *Βυζαντιακά* 19 (1999) 141 κεξ. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, ό.π., σ. 69 κεξ, 86 κεξ, 98 κεξ, 111 κεξ.

τάστασης είναι αδιαμφισβήτητη, οι σποραδικές και αόριστες μαρτυρίες των αφηγηματικών πηγών δεν μπορούν να μας οδηγήσουν σε συμπεράσματα για την πληθυσμιακή της ισχύ, καθώς και για την ακριβή γεωγραφική της θέση³. Ως προς τα ζητήματα αυτά, η μελέτη των τοπωνυμικών, αλλά και ανθρωπωνυμικών δεδομένων, μπορεί σίγουρα να διαδραματίσει έναν αρκετά χρήσιμο ρόλο.

Είναι γνωστά βέβαια τα προβλήματα που παρουσιάζει ως ιστορική πηγή το τοπωνυμικό και ανθρωπωνυμικό υλικό. Ούτε σε ακριβείς μετρήσεις μπορεί να οδηγήσει, ούτε σε ασφαλή συμπεράσματα «εθνολογικού» χαρακτήρα, ενώ αναμφίβολα το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι ότι μαρτυρείται σε εποχές πολύ μεταγενέστερες εκείνης κατά την οποία έφτασαν οι Σλάβοι στην Ελλάδα⁴. Σε σύγκριση ασφαλώς με τα τοπωνύμια της υπόλοιπης Ελλάδας (για τα περισσότερα από τα οποία δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες πριν από τον 19ο αι.), τα πράγματα είναι πολύ καλύτερα όσον αφορά στον μακεδονικό χώρο, χάρη στην ύπαρξη των αγιορειτικών εγγράφων, τα οποία σχετίζονται με γεωκτητικά ζητήματα των Μονών του Αγ. Όρους σε αυτές τις περιοχές. Και πάλι όμως ο 14ος αι., κατά τον οποίο πρωτομαρτυρείται το μεγαλύτερο μέρος του τοπωνυμικού και ανθρωπωνυμικού υλικού, είναι αλήθεια ότι χρονικά απέχει πολύ από τον 7ο, με αποτέλεσμα να μην μπορούν και σ' αυτήν την περίπτωση να προκύψουν συμπεράσματα για την πρώτη περίοδο των σλαβικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα.

Όσο αναμφισβήτητα όμως και αν είναι τα παραπάνω προβλήματα, η ύπαρξη από την άλλη αρκετών τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών δεδομένων στην περιοχή του όρους Παγγαίου (όπως και στη γειτονική του Συμβόλου) και μάλιστα σε μία πρώιμη - σε σύγκριση με τις προαναφερθείσες - εποχή (11ος και αρχές 12ου αι.) είναι βέβαιο ότι δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Πρόκειται άλλωστε για ένα γεωγραφικό χώρο, ειδικά στον οποίο οι εγκαταστάσεις σλαβικών πληθυσμών δεν τεκμαίρονται με ασφάλεια από καμία άλλη πηγή και σίγουρα δεν εξυπακούνται κατ' ανάγκην και από τις μαρτυρίες που απλώς πιστοποιούν την μόνιμη παρουσία Σλάβων στην περιοχή γενικά του Στρυμόνα. Είναι συνεπώς επιβεβλημένη η εξέταση όλου αυτού του υ-

3. Πρβλ. N. Δαπέργολας, ό.π., σ. 160 κεξ.

4. Για τα προβλήματα και τις ιδιορρυθμίες που παρουσιάζουν ειδικά τα τοπωνύμια ως ιστορική πηγή, βλ. Ph.Malingoudis, «Toponymy and History. Observations concerning the Slavonic Toponymy of the Peloponnese», *Cyrillomethodianum* 7 (1983) 99 κεξ. - M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βαλκανικοί Λαοί*, ό.π., σ. 73 κεξ. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, ό.π., σ. 145 κεξ.

λικού, με όλη φυσικά την προσοχή που επιτάσσουν οι εγγενείς του 1-διομορφίες ως ιστορικής πηγής.

Ας δούμε κατ' αρχάς ποια είναι τα τοπωνυμικά δεδομένα που διαθέτουμε για την εν λόγω περιοχή. Στα εγγύς Β και ΒΔ του Παγγαίου μαρτυρούνται τα χωριά Ραδολίβους⁵, Σιόμαλτον⁶, Ζιδομίστα⁷, Δομνίκου⁸, Χούνιανη⁹, Αβαρνίκεια¹⁰ και Παλαιόν Πηγάδιον¹¹, στον ορεινό όγκο τα χωριά Σουσίτζα¹², Μουστονιάνη¹³, Βελά¹⁴, Ποδογοριάνους¹⁵,

5. Το σημερινό Ραδολίβος Σερρών. Πρωτομαρτυρείται σε έγγραφο του 1090: *Actes d'Iviron II*, εκδ. J. Lefort-N. Oikonomidès-D. Papachryssanthou, AA XVI, Paris 1990, σ. 154.7. - Βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 221. - N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 178.

6. Το σημερινό Μικρό Σούλι Σερρών. Μαρτυρείται ως *Σιόμαλτον* σε έγγραφο της περιόδου 1098-1103 (*Actes d'Iviron II*, σ. 187.9,10), ως *Σιάμαλτον* σε έγγραφο του 1103 (ό.π., σ. 209.86) και ως *Σέμαλτον* σε έγγραφο λίγο μεταγενέστερο του 1139 (*Actes d'Iviron III*, εκδ. J. Lefort-N. Oikonomidès-D. Papachryssanthou, AA XVIII, Paris 1994, σ. 64.35]). Σε έγγραφο του 1104 πάντως έχουμε την πολλαπλή αναφορά του *Σαμαλτινού* ή *Σεμαλτινού δρόμου*, που ένωνε το εν λόγω χωριό με το *Ραδολίβους* (*Actes d'Iviron II*, σ. 253.6, 256.53, 266.234, 272.331, 275.389, 278.453, 280.488, 282.530), καθώς και του ανθρωπωνυμίου *Νέραζος Σεμαλτινός* (ό.π., σ. 277.429).

7. Πρόκειται για τη σημερινή Πρώτη Σερρών, ΒΑ. του Ραδολίβους. Πρωτομαρτυρείται σε έγγραφο της περιόδου 1098-1103: ο.π., σ. 187.2. - Βλ. N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 179.

8. Το χωριό Δομνίκου (ή Δομνίκεια) βρισκόταν κοντά στη Ζιδομίστα και Β. του Ραδολίβους. Πρώτη μαρτυρία του επίσης στο διάστημα 1098-1103: *Actes d'Iviron II*, σ. 187.7, 210.215. - Βλ. F. Brunet, «Sur l'hellenisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine», *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 24. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 179.

9. Βρισκόταν στα ΝΔ. του Ραδολίβους, σε πολύ μικρή απόσταση από το *Σέμαλτον*, Αναφέρεται σε έγγραφο του 1103 (*Actes d'Iviron II*, σ. 210.129). - Βλ. N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 179), ενώ μαρτυρείται και ως *Χίνιανον* σε μεταγενέστερο του 1139 έγγραφο του 12ου αι. (*Actes d'Iviron III*, σ. 63.9,10,19, 64.22).

10. Βρισκόταν κοντά στο *Σέμαλτον* και μαρτυρείται ως *Αβαρνίκεια* σε έγγραφο του 12ου αι. (ο.π., σ. 64.28.), ενώ αργότερα και ως *Ζαβερνίκεια* (σε έγγραφο του 1300: ο.π., σ. 146.39). Ετυμολογείται από το σλαβικό *avoru* («σφένδαμος»). Βλ. M. Vasmer, ο.π., σ. 216. - N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 180.

11. Πιθανότατα βρισκόταν επίσης κοντά στο *Σέμαλτον*. Μαρτυρείται σε έγγραφο του 12ου αι.: *Actes d'Iviron III*, σ. 64.43.

12. Βρισκόταν στο Δ. Παγγαίο και πρωτομαρτυρείται σε έγγραφο του 1085: *Actes d'Iviron II*, σ. 149.57.

13. Βρισκόταν στο ΒΔ. Παγγαίο, Ν. του Ραδολίβους. Πρωτομαρτυρείται το έτος 1090: ο.π., σ. 154.9.

14. Χωριό ΝΑ. του Ραδολίβους, που πρωτομαρτυρείται το α' μισό του 11ου αι.: *Actes d'Iviron I*, εκδ. J. Lefort-N. Oikonomidès-D. Papachryssanthou, AA XIV, Paris 1985, σ. 269.25.

15. Μαρτυρείται την ίδια περίοδο: ο.π., σ. 268.3. - Βλ. M. Vasmer, ο.π., σ. 47, 227. - N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 179.

στους ΝΔ πρόποδες του Παγγαίου το χωριό Οβηλός¹⁶, ενώ ακόμη νοτιότερα, στην περιοχή του Συμβόλου, τα χωριά Βολοβίσδα¹⁷, Δοβροβίκεια¹⁸, Βομπλίανη¹⁹, Κουτάριανη²⁰ και Τρεάσιον²¹. Όπως παρατηρούμε, και αν εξαιρέσουμε το Παλαιόν Πηγάδιον και το Τρεάσιον (ισως όμως και τη Ζιδομίστα και το Δομνίκου)²² τα υπόλοιπα τοπωνύμια είναι σλαβικής ετυμολογίας²³. Τα άλλα ελληνικά τοπωνύμια που

16. Μαρτυρείται ως *προάστειον* το έτος 1079: *Actes d'Iviron II*, σ. 133.61. - Βλ. F. Brunet, ὥ.π., σ. 263.

17. Βρισκόταν στο ΝΔ. Σύμβολο, Β. της Απολλωνίας. Πρώτη μαρτυρία της σε έγγραφο του α' μισού του 11ου αι: *Actes d'Iviron I*, σ. 268.10. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 179.

18. Βρισκόταν πολύ κοντά στη Βολοβίσδα. Πρωτομαρτυρείται ως *προάστειον* στο ίδιο έγγραφο (α' μισό 11ου αι): *Actes d'Iviron I*, σ. 268. - Βλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 215.- F. Brunet, ὥ.π., σ. 261.

19. Βρισκόταν στους δυτικούς πρόποδες του Συμβόλου και μαρτυρείται για πρώτη φορά το έτος 1081: *Act. de Lavra I*, εκδ. P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou, AA V, Paris 1970, σ. 235.54. - Βλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 203. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 178.

20. Πρωτομαρτυρείται το 1081: *Act. de Lavra I*, σ. 239.2.25.

21. Βρισκόταν στην περιοχή των Ελευθερών. Πρώτη μαρτυρία του επίσης το 1081: ὥ.π., σ. 234.45.

22. Η αλήθεια είναι ότι η ετυμολόγηση των δύο αυτών τοπωνυμίων είναι αρκετά δυσχερής υπόθεση. Η ονομασία *Δομνίκου* (*Δομνίκεια*) αφ' ενός είναι πιθανό βεβαίως να οφείλεται στο λατινικής προέλευσης μεσαιωνικό δομνίκα (και *Δομνίκα* ως κύριο όνομα), υποκοριστικό του δόμνα («οικοδέσποινα» - από το *domus, domina*). Δεν αποκλείεται όμως να αποτελεί και τους εξελληνισμένους τύπους των σλαβ. *dobinikъ, dobinka* [από το *dobъ* («βαλανιδά»)]. Το ίδιο χωριό πάντως μαρτυρείται σε μεταγενέστερα έγγραφα και ως *Δοβνίκεια* και *Δοβνίτζα* (*Actes de Pantéléemon*, εκδ. P. Lemerle-G. Dagron-S. Cirkovic, AA XII, Paris 1982, σ. 99.15, 152.29. - Βλ. F. Brunet, ὥ.π., σ. 247. - Πρβλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 82,204), πέραν της μαρτυρίας της *Δοβνικιώτικης στράτας* ήδη από το έτος 1104 (η οποία ένωνε αυτό το χωριό με το Ραδολίβους) (*Actes d'Iviron II*, σ. 276.418), δεδομένα που μοιραία εντείνουν τις υποψίες μας. - Για τη Ζιδομίστα αφ' ετέρου (σημ. Πρώτη) θα αναφέρουμε βεβαίως την τοπική παράδοση, που διασώζει την ονομασία *Εβδομίστα*, βάσει της ερμηνείας ότι το χωριό είχε 70 σπίτια κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, από την άλλη όμως είναι γεγονός ότι πρόκειται για παράδοση προφορική και μάλιστα προφανώς μεταγενέστερη του 11ου αι., οπότε και μαρτυρείται η ονομασία *Ζιδομίστα* (που αναφέρεται μάλιστα και σε έγγραφα του 14ου αι.). Δεν αποκλείεται συνεπώς η λέξη *Εβδομίστα* να αποτελεί την εξελληνισμένη εκδοχή της *Ζιδομίστας* και όχι την αρχική ονομασία που παρεφθάρη.

23. Το *Ραδολίβους* ετυμολογείται από το σλαβ. κύριο όνομα *Radoljubъ* (Βλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 221). - Η *Σουσίτζα* αποτελεί την ελληνική μεταγραφή του σλαβ. *susica* («ξεροπόταμος») (ὅ.π., σ. 97), ενώ η *Βελά* του σλαβ. *bela* («λευκότητα») (ὅ.π., σ. 22, 233). - Η ονομασία *Ποδογοριάνους* προέρχεται από το σλαβ. *podugorjane* («κάτοικος ορεινής πλαγιάς») (ὅ.π., σ. 47, 227). - Η *Χούνιανη* αποτελεί ίσως την ελληνική απόδοση του σλαβικού τύπου *konjane* από το *konjъ* («άλογο») (ὅ.π., σ. 124). - Ο Όβηλός προέρχε-

μαρτυρούνται κατά την ίδια περίοδο είναι από γεωγραφικής άποψης σαφώς πιο απομακρυσμένα: πρόκειται για το παραλιακό κάστρο Αλεκτορόπολις (κοντά στη σημ. Ν. Πέραμο)²⁴, το επίσης παραλιακό Αειδαρόκαστρον (Ν. του σημ. Οφρυνίου)²⁵ και τα πεδινά χωριά Υπάτου και Δρυμώνος (στα ΝΔ του Παγγαίου)²⁶. Και ευρύτερα όμως η περιοχή που εκτείνεται Α. της λίμνης του Αχινού (στον κάτω ρου του Στρυμόνα) έως και το Παγγαίο φέρει κατά την ίδια περίοδο επίσημη ονομασία σλαβικής προέλευσης, καθώς υπάγεται στο «βάνδον της Ζαβάλτας», μία διοικητική υποδιαιρεση του θέματος Στρυμόνος²⁷.

Δεν θα εστερείτο μάλιστα σημασίας αν λέγαμε στο σημείο αυτό, έστω και παρενθετικά, ότι η παραπάνω εικόνα αυτού του γεωγραφικού χώρου δείχνει να επιβεβαιώνεται και από μεταγενέστερα δεδομένα, καθώς τον 14ο αι. (πέραν των προαναφερθέντων τοπωνυμίων, που συνεχίζουν να αναφέρονται από τις πηγές) μαρτυρούνται και μερικά ακόμη τοπωνύμια, που είναι και πάλι σλαβικής ετυμολογίας. Πρόκειται για τη Λυμπάχοβα, τη Λουκουβίκεια, την Κορεμίστα, την Τζερεπλιανή, τον Γρασδένο και τον Βόρισκο στην περιοχή του Παγγαίου²⁸, την κάπως πιο απομακρυσμένη Πρεβίστα (μεταξύ του Παγγαίου και του

ται από το παλαιοσλαβ. *obilij* («άφθονος, γόνιμος») (βλ. F. Brunet, ὁ.π., σ. 263). - Τέλος, η *Βομπλίανη* παραπέμπει στο σλαβ. *vobljane* από το *vubul* («πηγάδι, πηγή») (βλ. M. Vasmer, ὁ.π., σ. 203), ενώ η *Δοβροβίκεια* στο παλαιοσλαβ. *dobrovica* από το *dobŭ*, πληθ. *dobrava* («βαλανιδιά») ή πιθανότερα από το *dobur* («καλός, ωραίος») (ὁ.π., σ. 215. - F. Brunet, ὁ.π., σ. 261).

24. Πρωτομαρτυρείται στις αρχές του 10ου αι. ως έδρα επισκοπής της μητρόπολης Φιλίππων. Βλ. J. Darrouzes, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 285.620 (=Notitia 7).

25. Πρωτομαρτυρείται το 1081: *Actes de Lavra I*, σ. 235.53. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὁ.π., σ. 192.

26. Και ΒΔ. του σημ. Οφρυνίου. Μαρτυρούνται και τα δύο σε έγγραφο του 1104: *Actes d'Iviron II*, σ. 243.516,524. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὁ.π., σ. 192.

27. Μαρτυρείται σε έγγραφο του 1083: P. Gautier, «Le Typikon de Sébaste Grégoire Pakourianos», *Revue des Études Byzantines* 42 (1984) 41.352. Δεν γνωρίζουμε βεβαιώς αν περιλάμβανε ολόκληρη την περιοχή του Παγγαίου, πάντως σε έγγραφο της περιόδου 1098-1103 μαρτυρείται ως «ἐνορία Ζαβαλτίας» και αναφέρεται ότι η περιοχή του χωριού Ραδολίβους υπαγόταν σε αυτήν (*Actes d'Iviron II*, σ. 187.1). Πολύ αργότερα, το 1316, μαρτυρείται και ως «κατεπανίκιον Ζαβαλτίας» (*Actes d'Iviron III*, σ. 194.4). Ετυμολογείται από το σλαβ. *zaboltije* («περιοχή κοντά σε έλος»). Βλ. M. Vasmer, ὁ.π., σ. 22, 216.

28. Και τα έξι μαρτυρούνται σε έγγραφο της Μονής Ιβήρων του 1316: *Actes d'Iviron III*, σ. 194.22, 195.26, 196.54, 199.106, 200.123 & 203.210. - Βλ. M. Vasmer, ὁ.π., σ. 24.30, 93, 143, 184, 219. - F. Brunet, ὁ.π., σ. 262,264. - Βλ. επίσης N. Δαπέργολας, ὁ.π., σ. 181.

Στρυμόνα)²⁹ και την Παπαρνίκαια στην περιοχή του Συμβόλου³⁰. Την ίδια εποχή πρωτομαρτυρούνται βεβαίως και κάποια ελληνικά τοπωνύμια, που όμως, με εξαιρεση το παραλιακό Ράμνον (περιοχή Απολλωνίας)³¹, βρίσκονται και πάλι σε σχετικά μεγάλη γεωγραφική απόσταση τόσο από το Παγγαίο, όσο και από το Σύμβολο. Τα τοπωνύμια αυτά είναι το πεδινό Πρινάριον (ΝΔ. του σημερινού Οφρυνίου)³², τα χωριά Κρημνά και Κυνηγοί (που βρίσκονταν πιθανότατα μεταξύ του Ραδολίβους και του ποταμού Αγγίτη)³³ και τέλος η πόλη της Ελευθερουπόλεως³⁴. Είναι αλήθεια πάντως ότι, όσον αφορά αυτά τα στοιχεία του 14ου αι., οφείλουμε να είμαστε πιο επιφυλακτικοί, γιατί δεν είναι φυσικά καθόλου βέβαιο ότι όλα τουλάχιστον τα παραπάνω τοπωνύμια υπήρχαν και κατά την προγενέστερη του 12ου αι. περίοδο.

Κατά τα πρώτα χρόνια όμως του 12ου αι., σε έγγραφα της Μονής Ιβήρων γίνεται μνεία και αρκετών μικροτοπωνυμίων γύρω από τα χωριά Ραδολίβους, Οβηλό και Δοβροβίκεια. Κατ' αρχάς, από τα 65 μικροτοπωνύμια που μαρτυρούνται κοντά στο Ραδολίβους³⁵, τα 27 είναι ελληνικής ετυμολογίας (Αγ. Δημήτριος³⁶, Αγ. Ιουλιανός³⁷, Αγ. Νικό-

29. Πρόκειται για τη σημ. Παλαιοκόμη Σερρών. Μαρτυρείται το έτος 1319: *Actes de Zographou*, εκδ. W. Regel-E. Kurtz-B. Korablev, St. Petersbourg 1907, σ. 37.11. - Βλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 210.

30. Μαρτυρείται το 1394 ως *παλαιοχώριον* στην περιοχή των Ελευθερών και αποτελεί την προφανώς παρεφθαρμένη ελληνική μεταγραφή του σλαβ. *paportinica* [από το *paporti* («φτέρη»)]: *Actes de Pantocrator*, εκδ. V. Kravari, AA XVII, Paris 1991, σ. 127.19. - Βλ. M. Vasmer, ὥ.π., σ. 227.

31. Βρισκόταν κοντά στη Δοβροβίκεια. Μαρτυρείται το 1321: *Actes de Laura II*, εκδ. P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou, AA VIII, Paris 1977, σ. 287.31. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 193.

32. *Act. d'Iviron III*, σ. 203.196 (έγγραφο του 1316). - Βλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 192.

33. Τα Κρημνά μαρτυρούνται το 1334: *Actes de Chilandar I*, εκδ. M. Zivojinovic-V. Kravari-Chr. Giros, AA XX, Paris 1998, σ. 259.6. Οι Κυνηγοί μαρτυρούνται ως *παλαιοχώριον* σε έγγραφο του 1345: *Archives de St-Jean Prodrome*, εκδ. A. Guillou, Paris 1955, σ. 130.84. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 193.

34. Πρόκειται για τη σημερινή Ελευθερούπολη. Μαρτυρείται σε έγγραφο του 1394: *Actes de Pantocrator*, σ. 127.18. - Βλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 193.

35. Για τα περισσότερα από τα μικροτοπωνύμια αυτά και για τον ακριβή εντοπισμό τους στην περιοχή του Ραδολίβους, βλ. J. Lefort, «Radolibus: Population et paysage», *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 222 κεξ.

36. *Actes d'Iviron II*, σ. 266.227,234, 281.500.

37. ὥ.π., σ. 255.40, 262.157, 263.169, 265.210,212, 266.231, 267.239, 268.260, 271.320, 275.385.

λαος, Αγ. Παρασκευή και Αμπέλια³⁸, Εκκλησία³⁹, Εσοθύριν⁴⁰, Επάνω Φυτείαι⁴¹, Καρέαι⁴², Καλαί⁴³, Λάκκος⁴⁴, Μεγάλη Πέτρα⁴⁵, Μεσόστρατον⁴⁶, Ξηροπόταμον⁴⁷, Παρόρι⁴⁸, Πυλορίγιον⁴⁹, Πετρωτά⁵⁰, Παλαιόκαστρον⁵¹, Παράστρατον⁵², Παλεάμπελα⁵³, Παλάτια⁵⁴, Σταυρός⁵⁵, Τρυγοπίαστης⁵⁶, Φυτείαι⁵⁷, Χαλάσματα⁵⁸, Χερσάμπελα⁵⁹ και Χέρσα⁶⁰), τα υπόλοιπα 38 όμως μαρτυρούν προέλευση ολοφάνερα σλαβική. Πρόκειται για τα μικροτοπωνύμια Βελτζία⁶¹, Βελτζιά Πολένα⁶²,

38. Ο.π., σ. 253.1,4, 254.11, 255.26,41, 256.48, 257.69, 266.225,236,237, 267.241,242, 270.293, 299.

39. Ο.π., σ. 266.222,232.

40. Ο.π., σ. 256.49, 258.92, 259.101,107, 264.192, 267.243, 279.472, 282.526.

41. Ο.π., σ. 265.218, (Επάνω Φυτεία) 283.531.

42. Ο.π., σ. 256.57, 282.517.

43. Ο.π., σ. 260.130, 267.248,249, 271.326, 281.495.

44. Ο.π., σ. 260.123, 267.254,256, 271.325, 277.420,431.

45. Ο.π., σ. 187.2, 210.108: «...τοῦ βουνοῦ τοῦ λεγομένου Μεγάλη Πέτρα».

46. Ο.π., σ. 260.128.

47. Ο.π., σ. 257.75, 258.82, 259.97, 260.116, 261.141, 262.153, 267.252, 268.263,265, 269.285, 271.312, 273.348, 276.402,409, 278.441,448, 280.476,482, 281.498,502, (Ξεροπόταμος) 265.208.

48. Ο.π., σ. 255.26.

49. Ο.π., σ. 258.83,88, 261.139, 269.280,281, 273.363, 276.404, 280.481.

50. Ο.π., σ. 260.125.

51. Ο.π., σ. 264.193,200.

52. Ο.π., σ. 267.243.

53. Ο.π., σ. 268.261, (Παλαιά Αμπέλια) 272.333.

54. Ο.π., σ. 277.433.

55. Ο.π., σ. 268.262.

56. Ο.π., σ. 263.182.

57. Ο.π., σ. 279.471.

58. Ο.π., σ. 265.206, 269.286, 274.367.

59. Ο.π., σ. 253.5, 254.15,24, 256.50, 259.106, 261.132,138, 266.222, 268.257, 270.305, 271.321, 273.355, 279.466,467, 282.510,529, (Χέρσα Αμπέλια) 282.511.

60. Ο.π., σ. 253.6, 254.8,16, 256.45,51,57, 257.66, 258.81,87,97, 260.119,124, 262.159, 265.210,213,220, 266.232, 267.248, 270.306,307, 272.332,341, 275.383,400, 277.420,426, 280.473,487.

61. Ο.π., σ. 256.47, 257.75, 264.187, 274.375,380.

62. Ο.π., σ. 187. 6, 210.113, (Βελτζία Πολιά) 270.293.

Βοδινόν⁶³, Βριχοβίστα⁶⁴, Βριβίτζα⁶⁵, Βρέτζους⁶⁶, Βρέσβου⁶⁷, Βρίσκο⁶⁸, Βρύχοτα⁶⁹, Βρίμιτζα⁷⁰, Βόμπληστα (ή Βόμπλιτζα)⁷¹, Γάβροβα⁷², Γραμάδα⁷³, Γράμπαβα⁷⁴, Γολιαμάνιβα⁷⁵, Γαβροβίτζα⁷⁶, Γραδιτζό⁷⁷, Δρόσνικο⁷⁸, Καλτζούς⁷⁹, Κουρόπεκο⁸⁰, Κόζακο⁸¹, Μασθλινίκο⁸², Μελτζούς⁸³, Μπόρους⁸⁴, Νερίαζο⁸⁵, Πρέγβιτζα⁸⁶, Περβίστα⁸⁷, Πέσια-

63. *O.π.*, σ. 187.11 («τὸ ὕδωρ τὸ κατερχόμενον ἀπὸ τοῦ Βοδινοῦ»), 210.120 («ἀπὸ τοῦ Βοδηνοῦ»).

64. *O.π.*, σ. 255.28.

65. *O.π.*, σ. 264.188, 266.223, (Βριγβίτζα) 279.457.

66. *O.π.*, σ. 256.59, 260.121, 263.172, 266.223, 272.335, 282.527, (Βρέτζου) 271.314, 272.329, 280.487, (Βέρτζους) 256.59, 267.250, 272.342-345, 282.528, (Βρίτζους) 264.191,200, 267.247, 271.314, 275.390.

67. *O.π.*, σ. 266.227.

68. *O.π.*, σ. 267.240, (Βρίσκους) 272.330, (Βρίσκου) 261.134, 278.438, (Βρέσκου) 261.134.

69. *O.π.*, σ. 259.106, (Βρέχοτα) 281.497, (Βρόχοτα) 275.394.

70. *O.π.*, σ. 259.107.

71. *O.π.*, σ. 279.461, 281.503.

72. *O.π.*, σ. 254.19, 262.161, 265.215, 267.253, 271.326, 272.337, 278.448, 280.475, 281.491, 283.582.

73. *O.π.*, σ. 253.7, 255.28, 256.53, 260.130, 263.175, 268.271, 273.349, 278.447, (Γραμάδαι) 279.459,461, 281.491. - Βλ. F. Brunet, *ό.π.*, σ. 260, που την ετυμολογεί από το σλαβ. *gramada* («σωρός»).

74. *Actes d'Iviron II*, σ. 268.274.

75. *O.π.*, σ. 258.89, 267.253, 280.485, 281.499, (Γολιαμά Νίβα) 272.339, 277.429, 280.484. - Βλ. F. Brunet, *ό.π.*, σ. 260, που την ετυμολογεί από τα παλαιοσλαβικά *golēma njiva* («μεγάλο χωράφι»).

76. *Actes d'Iviron II*, σ. 280.489.

77. *O.π.*, σ. 282. 512.

78. *O.π.*, σ. 254.23, 259.111, 263.178, 267.240, 275.392, (Δροσνίκος) 270.310, 272.335,337, 273.355, 275.399, 277.424, (Δροζίνικα) 255.38.

79. *O.π.*, σ. 254.19, 256.54, 261.137, 265.217, 268.269, 270.305, 275.400, (Καλτζού) 261.149, 279.464.

80. *O.π.*, σ. 260.127, 276.403, 282.531, (Κορόπεκοι) 271.324.

81. *O.π.*, σ. 268.258, 271.327.

82. *O.π.*, σ. 254.14, 256.52, 260.120, 261.138,139,148,149, 264.199, 266.235, 268.268, 271.306, 272.333, 274.374, 277.419, 278.443, 280.480,481, (Μαλινίκος) 261.133.

83. *O.π.*, σ. 260.129, 269.275, (Μελτζού) 261.141, 278.450, (Μαλτζού) 279.469.

84. *O.π.*, σ. 269.280.

85. *O.π.*, σ. 255.34, 259.112, 268.269, (Νερίαζοι) 270.303, (Νεριάζοι) 267.241, (Νέρεζοι) 278.453.

86. *O.π.*, σ. 255.29, (Πρίχβιτζα) 264.202, (Πρέχβιτζα) 265.207, (Πρέκβιτζα) 280.478.

87. *O.π.*, σ. 256.47.

κο⁸⁸, Πόροβα⁸⁹, Πόπισκα Νίβα⁹⁰, Πόσακο⁹¹, Παλαιά Πόλενα και Πορόινα⁹², Σθλακουπίτζη⁹³, Σθλίβιτζα⁹⁴, Τελγάνιβα⁹⁵, Τόπολο⁹⁶ και Τζιράνιστα⁹⁷. Τρία ακόμη μικροτοπωνύμια γνωρίζουμε από την περιοχή της Δοβροβίκειας, που είναι όλα ελληνικής ετυμολογίας (Θερμαί, Μονόλιθος, Σπήλαια⁹⁸), και τέλος δύο σλαβικής (Κνένζα, Κνέσοβα⁹⁹) από την περιοχή του Οβηλού.

Αξιοσημείωτη είναι τέλος και η παρουσία αρκετών σλαβικών κυρίων ονομάτων ανάμεσα στα ανθρωπωνύμια που μαρτυρούνται στα ίδια έγγραφα της Μονής Ιβήρων. Τα περισσότερα προέρχονται και πάλι από το χωριό Ραδολίβους, όπου στα πρώτα χρόνια του 12ου αι. μαρτυρούνται συνολικά 117 οικογένειες παροίκων. Για τις 22 από αυτές δεν μπορεί να προκύψει κανένα συμπέρασμα (εξαιτίας αρκετών δυσανάγνωστων σημείων στα έγγραφα). Από τις υπόλοιπες 95 ωστόσο, οι 52 περιλαμβάνουν τουλάχιστον ένα κύριο όνομα σλαβικής ετυμολογίας. Οι οικογένειες αυτές είναι οι εξής:

1. Ιωάννης Τζονδός Τζαδιμάχος του Γνεβωτού (σύζυγος Αναστασία, τέκνα Στέφανος, Μαύρη). 2. Στανίλας του Βασιλείου, εγγονός Πέτρου πρεσβυτέρου (σύζυγος Μάρθα, τέκνα Ιωάννης, Νικόλαος Ακίνδυνος, Ελισάβετ). 3. Ιωάννης Καβαδάς γαμβρός Νικολάου Νασεβόνδου (σύζυγος Βασίλεια, θυγατέρες Δράγνα, Κυριακή). 4. Ιωανήλος του Νικολάου, σύγγαμβρος Ιωάννου Καβαδά (σύζυγος Χριστίνα, τέκνα Ζαχαρίας, Νικόλαος, Δοβράνα, Ελένη). 5. Θεόδωρος Αρμένης Περατι-

88. Ο.π., σ. 257.66, 259.110, 264.187, 196, 269.286, 273.356, 276.416, 278.445, (Πεσιάκοι) 256.46.

89. Ο.π., σ. 260.126.

90. Ο.π., σ. 262.153. - Βλ. F. Brunet, ο.π., σ. 263, που την ετυμολογεί από τα παλαιοσλαβικά *popiska* (από το *pop* «παπάς») και *njiva* («το χωράφι του παπά»).

91. Actes d'Iviron II, σ. 269.284, 278.436.

92. Ο.π., σ. 275.389, 397.

93. Ο.π., σ. 256.54, 60, 257.63, 271.307, 308, 273.354, (Οσθλιακουπίτζις) 259.114, (Σθλιακουπίτζις) 262.151, (Νοσθλικουπίτζις) 273.347.

94. Ο.π., σ. 267.243.

95. Ο.π., σ. 258.90, 259.98, (Νταλγά Νίβα) 269.282. - Βλ. F. Brunet, ο.π., σ. 264, σύμφωνα με τον οποίο ο όρος προέρχεται από τα παλαιοσλαβικά *dlūga njiva* («μακρύ χωράφι»).

96. Actes d'Iviron II, σ. 187.10, 210.119, (Τοπόλος) 257.74, 79, 260.122, 262.152, 269.274, 282, 273.347, 275.395, 279.466, 281.494, 282.514, (Τόπολοι) 257.67.

97. Ο.π., σ. 266.221, (Τζεράνησθα) 272.334, 335. - Βλ. F. Brunet, ο.π., σ. 265, που το ετυμολογεί από το σλαβικό *círnyste* («σκοτεινή γη») εκ του *círny* («σκοτάδι»).

98. Actes d'Iviron II, σ. 234.224 («καταπόταμον τῶν Θερμῶν»), 225, 227 («τῶν πετρῶν τῶν λεγομένων τῶν Σπηλαιών»).

99. Ο.π., σ. 233.197 («ἀπὸ τοῦ ρύακος τῆς Κνένζας»), 210 («λαγκάδιον τῆς Κνεσόβας»).

κός, γαμβρός Βερχοβλάβου (σύζυγος Χιονού, θυγατέρα Αναστασία). 6. Κοσμάς του Ανικήτου, εγγονός του Χουδεσίλα (σύζυγος Ζουλάνα, τέκνα Προκόπιος, Άννα). 7. Δημήτριος του Βασιλείου, εγγονός Πέτρου πρεσβυτέρου (= αδελφός του Στανίλα) (σύζυγος Μαρία). 8. Λάζαρος του Ιωάννου Σουνδέα του Ζιδομάχου (σύζυγος Αικατερίνη, τέκνα Θεόδωρος, Νεδάνος, Εύσταθιος). 9. Ιωάννης Βούλγαρος Τζαγκάρης του Νικολάου (σύζυγος Δημητρία, θυγατέρες Καλή, Άννα, Βαρβάρα, Μαρία)¹⁰⁰. 10. Ιωάννης Περδικάρης (γιος Δοβρωτάς). 11. Δοβρωτάς του Σλίνα (σύζυγος Μαρούδα, γιος Νικόλαος). 12. Πέτρος του παπά Ιωάννου (σύζυγος Δράγα, τέκνα Γεώργιος, Ιωάννης, αδελφός Δημήτριος). 13. Σθλαβοτάς του Τζιναγούλη (γιος Δοβρωτάς). 14. Νεδανίτζης του Τζαϊκου (σύζυγος Φωτεινή). 15. Μιχαήλ Τζερβενίκος (σύζυγος Καλάννα, γιος Χρυσός, αδελφός Μίτος). 16. Κωνσταντίνος Τζερτζιοβράτος (αδελφός Δημήτριος). 17. Στέφανος του Καταδότου (σύζυγος Μηρά). 18. Γεώργιος του παπά Ευσταθίου (σύζυγος Ασάνα). 19. Θεόδωρος του παπά Ευσταθίου (σύζυγος Μηρά, τέκνα Νικόλαος, Τζέρνης, Πέτρος). 20. Νικόλαος Βαγενάρης (σύζυγος Χρυσή, τέκνα Πέτρος, Δοβρωτάς). 21. Δοβρωτάς του Στεφανίτζου (σύζυγος Μηρά, γιος Θεόδωρος). 22. Βασίλειος Πενταχλιάβης (σύζυγος Στάνκα, γιος Παύλος). 23. Σθλαβοτάς του Κάλκου (σύζυγος Δοβράνα, αδελφός Δραγωτάς). 24. Νικόλαος του Νίξα (σύζυγος Δοβράνα, αδελφός Βασίλειος, γιος Θεόδωρος). 25. Στάνκος (γιος Θεόδωρος, νύφη Δοβράνα). 26. Στέφανος του Προσεργίτζη (σύζυγος Δρα...). 27. Δοβράνος του Προσεργίτζη (σύζυγος Καλή, γιος Δημήτριος, αδελφός Ιωάννης). 28. Πέτρος (σύζυγος Κωσάννα). 29. Κρα...ρούσης (σύζυγος Τζερνάγκα, γιος Γεώργιος). 30. Θεόδωρος Τζαγκάρης (σύζυγος Σθλαβίτζα). 31. Νικόλαος της Γεωργίας (σύζυγος Στάνκα, γιος Ιωάννης). 32. Μιχαήλ Περδικάρης (σύζυγος Δραζίτσα, γιος Γεώργιος). 33. Δοβράσης του Σιμερινού (σύζυγος Θεοφανώ). 34. Βελκωνάς του Στεφάνου (σύζυγος Καλή, γιος Στέφανος, αδελφός Παύλος, νύφη Νεάγκα). 35. Γέρκος του Ίωάννου (σύζυγος Δράγα, γιος Νικόλαος). 36. Ιωάννης (σύζυγος Σθλαβίτζα, γιος Σαραντηνός). 37. Βασίλειος του παπά Κριστίλα (σύζυγος Μαρίτζα). 38. Ευστάθιος του Κούγερη (σύζυγος Σνεαγόλα). 39. Βελκωνάς του Κυρίλλου (μητέρα Άννα, αδελφή Μαρίτζα). 40. Νεδάνος του Κυπριανού (σύζυγος Τείχολις). 41. Ρωμανός του Γαβρίλα (σύζυγος Κυράννα, γιοι Βασίλειος, Γεώργιος). 42. Κάλκος (σύζυγος Άννα, γιοι Βασίλειος, Χουδίνας). 43. Ιωάννης γαμβρός της Ελένης (σύζυγος Ειρήνη, γιοι Προδάνος, Κωνσταντίνος). 44. Δοβρούσα χήρα (θυγατέ-

100. Τα παραπάνω ονόματα (οικογένειες 1-9) μαρτυρούνται σε έγγραφο της περιόδου 1098-1103: ό.π., σ. 187.15 κεξ.

ρα Φωτεινή, γαμβρός Ιωάννης, εγγονός Νικόλαος). 45. Κώνστας (σύζυγος Νεάγκα). 46. Χρουσονάς του Κάλκου (σύζυγος Μαρία, γιος Γεώργιος). 47. Δημήτριος του παπά Ιωάννου (σύζυγος Μάλκα, γιοι Ιωάννης και Ιωανίτζης). 48. Δοβέτζερος (γιος Τζανκάρης)¹⁰¹. 49. Σεδλάρης (γιοι Γέρκος, Γεώργιος). 50. Δοβρίνας (γιος Ιωάννης). 51. Κωνσταντίνεβα (γιοι Βασίλειος, Δημήτριος). 52. Δοβροτάς (αδελφός Μιχαήλ)¹⁰².

Πέρα μάλιστα από τις παραπάνω οικογένειες, σε έγγραφο του 1104 μαρτυρούνται και 59 ακόμη ονόματα παροίκων που κατέχουν χωράφια έξω από το Ραδολίβους, εκ των οποίων τα 33 είναι επίσης σλαβικής ετυμολογίας¹⁰³. Πρόκειται για τους Σθλαβοτά Τζυνιόγολο, Νικόλαο Βελκονά, Σθλάνκο και Δοβράσι¹⁰⁴, Κωνσταντίνο της Τάνκας, Στέφανο της Βλάσεβας και Γαβρίλα¹⁰⁵, Βελκονά του Τζυρίλου, Τζέρνι και Ρωμανό της Γαβρίλοβας¹⁰⁶, Δουβράσι της Ημέροβας, Νεδάνο, Σέλκο και Νεδάνο του Κραμ(...)¹⁰⁷, Νεδάνο του Πέτρου, Τζέρνι του Συμεών, Μίρκο, Νεδάνο του Κουνερί και Σθλαβοτά Κλαψιάρι¹⁰⁸, Δοβροτά Πενταχλιάβι, Σναγούλα και Τζανκάρη του Βλάση¹⁰⁹, Ιωάννη της Δοβρούσας, Νέραζο Σεμαλτινό, Δραγονά και Σθλαβοτά του Κρασταβιάρη¹¹⁰, Μαύρο του Κοντζίρι, Ευστάθη της Κούκλας και Δραγοτά¹¹¹, Κωνσταντίνο της Στάνκας, Νεδάνο του Κρενπούλη, Σθλαβοτά του Μπελ(...) και Ιωάννη της Δημητρίεβας¹¹².

Εκτός όμως από το χωριό Ραδολίβους¹¹³, διαθέτουμε κάποια στοιχεία από τον 11ο και 12ο αι. και για κάποια ακόμη χωριά της ευρύτερης περιοχής:

α) Δύο έγγραφα διαθέτουμε κατ' αρχάς για το «προάστειον» Δο-

101. Οι παραπάνω οικογένειες (10-48) παροίκων μαρτυρούνται σε έγγραφο του 1103: ό.π., σ. 207.35 κεξ.

102. Οι υπόλοιπες οικογένειες (49-52) μαρτυρούνται σε έγγραφο του 1104: ό.π., σ. 253.3,6,7, 256.55, 267.245, 271.315, 272.339.340, 341.342, 276.400,413, 278.441.

103. Διευκρινίζεται ότι δεν συμπεριλαμβάνω μεταξύ αυτών τα κύρια ονόματα που πρωτομαρτυρούνται στο έγγραφο του 1103 και επαναλαμβάνονται σε αυτό του 1104.

104. Actes d'Iviron II, σ. 254.20, 256.54, 257.62, 271.322.

105. Ό.π., σ. 258.86, 261.139, 143.

106. Ό.π., σ. 263.180, 184, 271.325, 274.366, 279.469, 281.493.

107. Ό.π., σ. 264.192,196,201, 265.213, 214, 267.241, 269.291.

108. Ό.π., σ. 266.230.267.249, 269.283, 270.301,306, 274.377, 276.406.

109. Ό.π., σ. 270.296, 272.344, 274.365.

110. Ό.π., σ. 276.418, 277.429,430,435.

111. Ό.π., σ. 256.59, 263.184, 282.518.

112. Ό.π., σ. 278.442, 279.467, 280.486, 282.511.

113. Για άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία για το Ραδολίβους, τον πληθυσμό του και τον τρόπο κατανομής της γης, βλ. J.Lefort, «Le cadastre de Radolibos (1103), les géomètres et leurs mathématiques», *Travaux et Memoires* 8 (1981) 269 κεξ. - Του ίδιου, «Radolibos», ό.π., σ. 199 κεξ.

βροβίκεια στο Σύμβολο. Το πρώτο χρονολογείται στο α' μισό του 11ου και σ' αυτό αναφέρονται 23 οικογένειες παροίκων, στις 13 από τις οποίες συναντούμε σλαβικής προέλευσης ονόματα: Νεσνάνος του Δαμιανού (σύζυγος Δραγνίτζα), Ιωάννης του Ιβάνη, Θεόδωρος του Γεωργίου, γαμβρός του Γοστήλου, Βασίλειος και Νεσνάνος του Δημητρίου, Πέτρος του Ιβάνη (σύζυγος Λουλάνα), Γεώργιος του Είρωτα (σύζυγος Δράγολα), Ιωάννης του Κυριακού Βελαΐτου (σύζυγος: Δεάδωλα), Γόστηλος Εζεβίτης (σύζυγος Αναστασία), Πέτρος του Ίρωτα, γαμβρός Νεσνάστρι (σύζυγος Μαρία), Μαριανός Στρωμονίτης, γαμβρός του Σκλαβωπαπά, Κωνσταντίνος και Μιχαήλ του Χωτιάνου (σύζυγοι Μαρίτζα και Ευφροσύνη), Γεώργιος του Γοστρι..., γαμβρός Λέοντος, Νεσνάστρος του Κυριακού, γαμβρός Ιωαννίλου¹¹⁴. Από τις 27 οικογένειες πάλι που μαρτυρούνται στο δεύτερο έγγραφο (του έτους 1104), ισχύει το ίδιο για τις 6: Ιακμος και Στανίλας του Κοσμά (σύζυγοι Βετζέρνα και Δοβράνα), Στλαβωτάς (σύζυγος Ρωσίτζα, γιος Νικόλαος), Γέρκος του Προδάνου (σύζυγος Στρίελα), Τζέρνης της Γρίκαινας, Ιωαννουλία χήρα (γιος Βελκωνᾶς), Δημήτριος του Προδάνου (σύζυγος Μαρία)¹¹⁵.

β) Επίσης κατά το έτος 1104 μαρτυρούνται στο προάστειον Οβηλός (ΝΔ. Παγγαίο) 17 οικογένειες παροίκων της Μονής Ιβήρων, στις 8 από τις οποίες παρατηρούνται ονόματα σλαβικής ετυμολογίας: Πέτρος (σύζυγος Ιωαννίλα, Δεμής (σύζυγος Ρωσίτζα), Χήρα του Μιχαήλ (γιος Δραγωνάς), Κριστίλας του Βελ... (σύζυγος Δοβράνα), Βελκωνάς της Μαρίας (σύζυγος Μαρία), Ειρήνη χήρα (γιος Δοβρίλας), Θεόδωρος Καγάνος (σύζυγος Ιωαννίλα), Θεόδωρος και Μιχαήλ του Δοβρίλα¹¹⁶.

γ) Τέλος, σε λίγο μεταγενέστερο έγγραφο, που χρονολογείται μετά το 1139, αναφέρονται επίσης κάποια σλαβικής προέλευσης ονόματα από τέσσερα γειτονικά χωριά στις ΒΔ υπώρειες του Παγγαίου. Πρόκειται για τους Νικόλαο πρεσβύτερο γαμβρό του Μιτζωνά, Δοβρωτά του Σακουλή, Δραγωτά του Βελογλάβου, Αλέξιο πρεσβύτερο του Δοβρίνα, Βλάσιο του Συχοσάλου, Σλαβωτά του Στομπίλα και Γεώργιο του Μαβρωνά από το χωριό Χίνιανου¹¹⁷, τους Δοβρίνα του Δοβρωτά και Σλαβωτά του Τελεμίρου από την Αβαρνίκεια¹¹⁸, τους παπά

114. Actes d'Iviron I, σ. 268-269.

115. Actes d'Iviron II, σ. 234.231 κεξ.

116. Ο.π., σ. 233.214 κεξ.

117. Actes d'Iviron III, σ. 63.11 κεξ. - Πρόκειται για το χωριό Χούνιανη: βλ. ανωτ. σημ. 9.

118. Actes d'Iviron III, σ. 64.28-29.

Δοβρωτά, Δοβρωτά του Κομνηνού και Θεόδωρο του Μοράβου από το Σέμαλτον¹¹⁹, και τέλος τους Νικόλαο και Ιωάννη της Γοστθηγούς, Ιωάννη Τζαμπηνό και Θεόδωρο του Βογδάνου από το Παλαιόν Πηγάδιον¹²⁰.

Ας δούμε όμως ποια συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν από τη μελέτη όλων των παραπάνω στοιχείων:

1. Εκείνο που μοιάζει να τίθεται πέρα από κάθε αμφιβολία είναι το γεγονός ότι κατά τον 11ο - 12ο αι. συναντούμε στην περιοχή του Παγγαίου και του Συμβόλου μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς, που έχουν σλαβική καταγωγή. Όσες επιφυλάξεις και αν έχουμε για την αποδεικτική αξία των τοπωνυμίων, των μικροτοπωνυμίων και των ανθρωπωνυμίων, είναι τέτοια η συχνότητά τους και τόσο αξιοσημείωτη η πληθώρα τους, ειδικά στην περίπτωση του χωριού Ραδολίβους, που δεν μπορεί να οδηγήσει σε άλλο συμπέρασμα, Στην προκείμενη περίπτωση μάλιστα δεν έχουμε να κάνουμε με σλαβικής προέλευσης λέξεις που γνωρίζουμε ότι πέρασαν στη νεότερη ελληνική, (δηλαδή λέξεις όπως ο βάλτος, ο λόγγος, η στάνη, ο σανός κλπ.)¹²¹, αλλά για λέξεις που φαίνεται αδιανόητο να τις χρησιμοποιούσαν ελληνικοί πληθυσμοί - και μάλιστα κατά τον 11ο αι.¹²². Ακόμη και ως υπόθεση ένας ενδεχόμενος ισχυρισμός ότι υπήρχαν Έλληνες που έδιναν σε τοποθεσίες έξω από τα χωριά τους ονόματα τύπου *Βελτζιά Πολένα*, *Πρέγβιτζα*, *Γαβροβίτζα* και *Πόπισκα Νίβα* ή βάφτιζαν τα παιδιά τους με ονόματα τύπου *Βερχοβλάβος*, *Στανίλας*, *Δορβάνος*, *Βετζέρνα*, *Στάνκα* και *Σθλαβίτζα*, είναι φανερό ότι δεν θα μπορούσε να αντέξει στην παραμικρή κριτική.

2. Η εξέταση ωστόσο των στοιχείων που διαθέτουμε, καθιστά μάλλον φανερό γιατί πρέπει να μιλούμε περισσότερο για πληθυσμούς με σλαβική καταγωγή, παρά για Σλάβους. Η εμφάνιση των σλαβικής ετυμολογίας ανθρωπωνυμίων στις οικογένειες που αναφέραμε, είναι μάλ-

119. Ο.π., σ. 64.35-36.

120. Ο.π., σ. 64.43. - Οφείλουμε να επισημάνουμε πάντως πως όλα τα παραπάνω ανθρώπωνύμια του συγκεκριμένου εγγράφου είναι μεμονωμένα και δεν περιέχονται σε ευρύτερους καταλόγους κατοίκων. Δεν μπορεί συνεπώς να ειπωθεί κάτι περισσότερο για τους πληθυσμούς των εν λόγω τεσσάρων χωριών και ούτε βεβαίως να υπάρξει η παραμικρή εκτίμηση για τη συχνότητα της εμφάνισης ονομάτων σλαβικής προέλευσης ανάμεσά τους.

121. Βλ. Ph. Malingoudis, «Τοπονύμι», ο.π., σ. 103 κεξ.

122. Ακόμη και για τέτοιου είδους λέξεις όμως είναι και πάλι τουλάχιστον αμφιβόλο κατά πόσον είχαν περάσει ως δάνειες στην ελληνική γλώσσα και χρησιμοποιούνταν πλέον και από τους Έλληνες σε μια τόσο πρώιμη περίοδο, όπως ο ύστερος 11ος αι. Πρβλ. N. Δαπέργολας, ο.π., σ. 146. σημ. 299.

λον σποραδική, καθώς υπερτερούν τα ελληνικά χριστιανικά ονόματα, ενώ χαρακτηριστικό είναι ακόμη και το ότι βρίσκονται εν χρήσει και αρκετά ελληνικής ετυμολογίας μικροπωνύμια, παράλληλα με εκείνα που έχουν σλαβική. Οι ενδείξεις λοιπόν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πληθυσμούς σλαβικής μεν προέλευσης, οι οποίοι όμως στα τέλη του 11ου αι. έχουν όχι μόνο από καιρό πια εκχριστιανιστεί, αλλά και γλωσσικά - σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό - εξελληνιστεί. Εμφανίζονται δηλαδή σε κατάσταση αφομοίωσης από τους Έλληνες. Πότε ακριβώς πάντως ξεκίνησε αυτή η διαδικασία αφομοίωσης, πόσο διήρκεσε, ακόμη ίσως όμως και αν είχε πλήρως ολοκληρωθεί ως τα τέλη του 11ου αι. παραμένουν άγνωστα¹²³.

3. Ουσιαστικά άγνωστη όμως ακόμη μπορούμε να πούμε ότι παραμένει και η «εθνολογική» ταυτότητα των υπόλοιπων οικογενειών, οι οποίες μαρτυρούνται στο Ραδολίβους, τον Οβηλό και τη Δοβροβίκεια και στις οποίες δεν περιλαμβάνεται κανένα σλαβικής προέλευσης κύριο όνομα. Είναι ασφαλώς πολύ πιθανό να ήταν και αυτές σλαβικής καταγωγής και η απουσία ανθρωπωνυμικών τεκμηρίων αυτού του γεγονότος είτε να οφείλεται στη μη επιβίωση σε αυτές σλαβικών γλωσσικών καταλοίπων, είτε βεβαίως και να είναι συγκυριακή κατά τη συγκεκριμένη (και ασφαλώς μεμονωμένη) χρονική στιγμή της μαρτυρίας τους στα έγγραφά μας¹²⁴. Δεν αποκλείεται ωστόσο από την άλλη αρκετές τουλάχιστον από τις εν λόγω οικογένειες να ήταν ελληνικές (και επομένως κάποιες από αυτές και μικτές, λόγω των επιγαμιών στις οποίες αναπόφευκτα θα οδηγούσε μια τέτοια συνύπαρξη). Αυτή η υπόθεση, με βάση και τη λογική, αλλά και τα στοιχεία που διαθέτουμε, δεν είναι απαγορευτική¹²⁵ και ασφαλώς θα μπορούσε να ερμηνεύσει α-

123. Η περίπτωση πάντως της Δοβροβίκειας αναμφίβολα δείχνει να παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένης της εμφανούς ποσοστιαίας μείωσης έως τις αρχές του 12ου αι. των σλαβικών ανθρωπωνυμίων, σε σχέση με το έγγραφο του α' μισού του 11ου αι., όπου, όπως προαναφέρθηκε, μαρτυρούνται σλαβικά ονόματα στις 13 από τις 23 οικογένειες (ενώ το 1104 μόνο στις 6 από τις 27). Η μείωση αυτή θα μπορούσε ίσως να εκληφθεί ως ένδειξη ενός εξελληνισμού των κατοίκων κατά την ενδιάμεση περίοδο. Σε ένα βαθμό τουλάχιστον πάντως θα μπορούσε να είναι και συγκυριακή (βλ. και κατωτ. σημ. 124).

124. Μία τέτοια υπόθεση θα πρέπει να θεωρείται βάσιμη, από τη στιγμή που και στις υπόλοιπες οικογένειες κυριαρχούν, όπως είδαμε, τα ελληνικά ονόματα (ενώ η εμφάνιση ανθρωπωνυμίων σλαβικής ετυμολογίας είναι σποραδική), αλλά και από τη στιγμή που δεν διαθέτουμε βεβαίως κανένα στοιχείο για την αμέσως προηγούμενη ή την αμέσως επόμενη γενιά των συγκεκριμένων οικογενειών.

125. Δεδομένης άλλωστε και μιας κάποιας πληθυσμιακής κινητικότητας που παρατηρείται, με την έστω και σποραδική μόνιμη παρουσία στη Δοβροβίκεια και το Ραδολίβους ατόμων που κατάγονται από άλλες περιοχές. Και αν για κάποιους από αυτούς εί-

κόμη καλύτερα και τον εξελληνισμό των Σλάβων, ως αναγκαία συνθήκη για τον οποίο θα πρέπει μάλλον να τεθεί και η συχνή επαφή τους με τους Έλληνες¹²⁶, πέραν βεβαίως των δεδομένων κατά καιρούς επαφών τους με Βυζαντινούς κρατικούς αξιωματούχους και υπαλλήλους ή με εκκλησιαστικούς εκπροσώπους. Διαφορετικά, θα πρέπει να αποδώσουμε τον εξελληνισμό σε αυτές τις τελευταίες επαφές, καθώς βεβαίως και στις επαφές των εν λόγω πληθυσμών με ελληνικούς πληθυσμούς γειτονικών χωριών και επομένως να τον σκεφτούμε μοιραία ως μία πολύ πιο αργή και χρονοβόρα διαδικασία¹²⁷. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το ενδεχόμενο μιας τέτοιας γειτνίασης Ελλήνων και Σλάβων σε πολύ κοντινούς οικισμούς (πολύ δε περισσότερο μιας συνύπαρξής τους στον ίδιο) δείχνει απίθανο για τον 7ο τουλάχιστον αιώνα, λόγω του φόβου που για αρκετό καιρό θα πρέπει λογικά να είχαν οι Έλληνες για τους επήλυδες και αρχικά βεβαίως εχθρικούς Σλάβους¹²⁸. Θα πρέπει λοιπόν μάλλον να χρονολογηθεί σε μεταγενέστερες εποχές, οπότε πλέον και οι Σλάβοι βρίσκονταν σε ειρηνική κατάσταση, αλλά και είχαν αρχίσει να εμπεδώνονται καλές σχέσεις με τους ντόπιους¹²⁹.

ναι επίσης βέβαιη ή έστω πολύ πιθανή η σλαβική τους καταγωγή, όπως π.χ. ο Γόστηλος Εξεβίτης, ο Μιχαήλ Μουστινιανίτης ή ο Δημήτριος Ελεσιανίτης στη Δοβροβίκεια, για κάποιους άλλους, όπως π.χ. ο Ιωάννης Παφλαγών, ο Λέων Παφλαγών ή ο Νικηφόρος Καππαδόκης στο Ραδολίβους (βλ. *Actes d'Iviron II*, σ. 208.68, 209.74-75), τα επώνυμα των οποίων δηλώνουν ασφαλώς μικρασιατική προέλευση, είναι φανερό ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να ειπωθεί.

126. Πρβλ. Φ. Μαλιγκούδης Σλάβοι, ὥ.π., σ. 77 κεξ. - A. Stavridou-Zafraaka, «Slav invasions and the Theme organization in the Balkan Peninsula», *Bυζαντιακά* 12 (1992) 170. - N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 158.

127. Και πολύ περισσότερο βέβαια από τη στιγμή που, όπως είδαμε, η ύπαρξη αρκετών ελληνικών τοπωνυμίων σε κοντινή απόσταση από τα εν λόγω χωριά, παρότι βεβαίως δεν αποκλείεται, δεν προκύπτει αωτόσο από τα σποραδικά έστω στοιχεία που διαθέτουμε για την περιοχή του Παγγαίου και του Συμβόλου. Από την άλλη φυσικά είναι γεγονός πως τίποτα δεν δείχνει ότι ο εξελληνισμός των Σλάβων δεν ήταν πράγματι τελικά μία διαδικασία εξαιρετικά αργή, ειδικά σε περιοχές που ήταν σχετικά απομακρυσμένες από τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Πρβλ. N. Δαπέργολας, ὥ.π., σ. 171 κεξ.

128. Πρβλ. Θ. Κορρές, «Παρατηρήσεις», ὥ.π., σ. 145 κεξ, 162-163.

129. Ακόμη και κατά τον 9ο αι. μάλιστα γνωρίζουμε ότι οι Σκλαβηνίες της Μακεδονίας συνεχίζουν να υφίστανται και να διατηρούν τη συνοχή τους, ενώ κατά την ίδια περίοδο διαθέτουμε μόνο κάποια τεκμήρια προϊόντος εκχριστιανισμού των Σλάβων, όχι όμως ακόμη και γλωσσικού τους εξελληνισμού. Η ύπαρξη αωτόσο κάποιων σλαβικών πληθυσμών και σε πεδινές περιοχές, κοντά σε ελληνικούς πληθυσμούς, περί τα τέλη του 9ου αι. (όπως φαίνεται και από τη μαρτυρία του Ιωάννη Καμινιάτη για την πεδιάδα μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βέροιας) δείχνει ότι μέσα στον 9ο αι. η καθιέρωση φιλικών σχέσεων των Σλάβων με τους Έλληνες ήταν πλέον σε κάποιο βαθμό εφικτή και τότε περίπου θα πρέπει μάλλον να χρονολογήσουμε και την ουσιαστική έναρξη της διαδικα-

4. Όπως και αν έχει όμως, είναι φανερό ότι ακόμη και γι' αυτές τις μεταγενέστερες εποχές (8ος αι. και εξής) δεν υπάρχουν περιθώρια για να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι οι μισοί σχεδόν πληθυνσμοί του Ραδολίβους ήταν ελληνικοί και ότι συνεπώς επρόκειτο για μικτό ελληνοσλαβικό χωριό, όπως π.χ. δέχεται ο J. Lefort¹³⁰. Ο εν λόγω μελετητής δίνει μάλλον υπερβολική βαρύτητα στο ότι, όπως προαναφέρθηκε, από αρκετές οικογένειες παροίκων του Ραδολίβους απουσιάζουν τα σλαβικά ονόματα, ενώ περαιτέρω επικαλείται κυρίως τη γνωστή μαρτυρία του Ιωάννη Καμινιάτη για τις αμφίμικτες κώμες στα Δ. της Θεσσαλονίκης, που και αυτή όμως στην πραγματικότητα δεν δείχνει να είναι τόσο σαφής και πάντως δεν είναι ξεκάθαρο αν υπονοεί την ύπαρξη χωριών που είναι μικτά από Έλληνες και Σλάβους ή τελικά μόνο από τα φύλα των Δρουγούβιτών και των Σαγουδάτων¹³¹. Ακόμη λοιπόν και από αυτή τη μεμονωμένη μαρτυρία (την οποία φυσικά δεν θα είχαμε ούτως ή άλλως το δικαίωμα να την αναγάγουμε σε γενικότερο κανόνα για ολόκληρη τη Μακεδονία) δεν προκύπτει με ασφάλεια το ενδεχόμενο μικτών ελληνοσλαβικών εγκαταστάσεων ακόμη και για τον 9ο αι., ενώ, όπως είπαμε, για τις πρωιμότερες εποχές κάτι τέτοιο φαίνεται ακόμη πιο απίθανο. Έτσι λοιπόν και για το χωριό Ραδολί-

σίας της αφομοίωσής τους, μιας διαδικασίας φυσικά που δεν είχε παντού την ίδια διάρκεια και τους ίδιους ρυθμούς. Σχετικά βλ. N. Δαπέργολας, ὥ. π., σ. 171 κεξ.

130. J. Lefort, «Radolibos», ὥ. π., σ. 200, 232. - Με βάση βέβαια τις παραπάνω διαπιστώσεις δεν μπορούμε κατηγορηματικά να ισχυριστούμε κάτι ανάλογο ούτε για τον Οβηλό και τη Δοβροβίκεια, αλλά τελικά ίσως ούτε ακόμη και για το Παλαιὸν Πηγάδιον (δηλαδή για ένα τοπωνύμιο ελληνικής ετυμολογίας αυτή τη φορά), όπου μαρτυρούνται, όπως είδαμε, κάποια σλαβικής προέλευσης ανθρωπωνύμια περί τα μέσα του 12ου αι. Το πιο πιθανό λογικά είναι βέβαια ότι επρόκειτο για οικισμό Ελλήνων, όπου αργότερα εγκαταστάθηκαν και κάποιοι επήλυδες σλαβικής καταγωγής. Δεν αποκλείεται όμως και το να οφειλόταν εξαρχής σε κάποια μετεγκατάσταση από γειτονική περιοχή (λ.χ. περί τον 11ο αι.) απογόνων Σλάβων, που τη στιγμή εκείνη ήταν πια εξελληνισμένοι και είχαν ξεχάσει πλέον τη μητρική τους γλώσσα.

131. Ιω. Καμινιάτης, σ. 8.80 κεξ: «έμπειριχει...τῷ διὰ μέσου χώρῳ τὸ πεδίον τοῦτο καὶ ἀμφιμίκτους τινὰς κώμας, ὃν αἱ μὲν πρὸς τῇ πόλει τελοῦσι, Δρουγούβιται τινες καὶ Σαγουδάτοι τὴν κλῆσιν ὄνομαζόμενοι, αἱ δὲ τῷ συνομοροῦντι τῶν Σκιυθῶν ἔθνει οὐ μακρὰν ὄντι τοὺς φόρους ἀποδιδόσιν...καὶ ἔστι καὶ τοῦτο πρός τοῖς ἄλλοις Θεσσαλονικεῦσιν οὐ μικρῶς συμβαλλόμενον, τὸ πρὸς τοὺς Σκύθας διὰ τῶν ἐμπορικῶν μεθόδων συναναιγγυνυσθαι...». - Βλ. Γ. Τσάρας, «καὶ ἀμφιμίκτους τινὰς κώμας», *Βυζαντινά* 13 (1985) 179 κεξ, 189 κεξ. - Όπως πράγματι παρατηρούμε, η εν λόγω μαρτυρία είναι πιθανό να αναφέρεται απλώς σε πληθυσμιακή αμφιμιξία των Δρουγούβιτών και των Σαγουδάτων, που βεβαίως ήταν διαφορετικής προέλευσης φύλα, καθώς οι Σαγουδάτοι δεν ήταν Σλάβοι (σχετικά βλ. Φ. Μαλιγκούδης, ὥ. π., σ. 69. σημ. 38). Αναφέρεται ακόμη ότι οι πληθυνσμοί τους έχουν καλές σχέσεις με τους υπόλοιπους πληθυνσμούς του θέματος Θεσσαλονίκης και διαμεσολαβούν στο εμπόριο με τους Σκύθες, δηλαδή τους Βουλγάρους.

βους θα πρέπει επίσης να θεωρήσουμε απίθανο το ενδεχόμενο να ήταν, τουλάχιστον εξαρχής (δηλαδή από τον 7ο αι, οπότε οι Σλάβοι έφτασαν στην ευρύτερη περιοχή του Στρυμόνα), μικτός ελληνοσλαβικός οικισμός. Αυτή η εκτίμηση μας ωθεί μοιραία να πιθανολογήσουμε ότι οι ντόπιοι κάτοικοι που ζούσαν ως τότε στην περιοχή του Ραδολίβους (όπως άλλωστε μαρτυρούν και τα αρχαιολογικά δεδομένα)¹³², θα πρέπει μάλλον να την εγκατέλειψαν μετά την έλευση των εισβολέων και να κατέφυγαν σε κάποια άλλη περιοχή. Κατά συνέπεια και με βάση τον ίδιο συλλογισμό, αν κάποιοι από τους παροίκους που μαρτυρούνται στις αρχές του 12ου αι. ήταν πράγματι Έλληνες, η παρουσία τους θα πρέπει λογικά να αναχθεί σε μεταγενέστερη του 7ου αι. εγκατάσταση (μετά δηλαδή την καθυπόταξη και ειρήνευση των Σλάβων)¹³³. Σ' αυτήν την περίπτωση μάλιστα δεν θα μπορούσε θεωρητικά να αποκλειστεί ακόμη και το ενδεχόμενο να επρόκειτο για κάποια πληθυσμιακή μετακίνηση, που έγινε υπό την καθοδήγηση των βυζαντινών αρχών¹³⁴.

5. Όσον αφορά τώρα τη χρονολόγηση των εγκαταστάσεων αυτών των σλαβογενών πληθυσμών του Παγγαίου και του Συμβόλου, είναι επίσης φανερό ότι κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί βεβαίως να προκύψει. Το πιθανότερο - με βάση και τα όσα ήδη είπαμε - είναι να αποτε-

132. Βλ. J. Lefort, «Radolibus», ὥ.π., σ. 197 κεξ.

133. Υπέρ του ότι πάντως οι ντόπιοι δεν παρέμειναν στην περιοχή του Ραδολίβους τον 7ο αι. αλλά υπήρξε μία διακοπή της συνέχειας στη ζωή του τόπου, δείχνει ίσως να συνηγορεί και η καθιέρωση της σλαβικής του ονομασίας, σε βάρος της όποιας παλαιότερης ελληνικής. Αν δεν υπήρχε μία τέτοια διακοπή και απλώς προσετίθετο μεταξύ των ντόπιων και μία ομάδα Σλάβων, η επικράτηση της ονομασίας *Ραδολίβους* δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, από τη στιγμή που η παρατηρούμενη εξέλιξη στην περιοχή μετά τον 7ο αι. είναι βεβαίως ο σταδιακός εξελληνισμός των Σλάβων και όχι ο εκσλαβισμός των Ελλήνων. Ακόμη συνεπώς και αν οι Σλάβοι επήλυδες χρησιμοποιούσαν δική τους ονομασία για τον οικισμό, θα έμενε μάλλον ανερμήνευτη η καθιέρωση της επίσημης χρήσης της ονομασίας αυτής και από τους Έλληνες. Αυτό δείχνει να ενισχύει την εκτίμηση ότι αν υπήρχαν Έλληνες στο Ραδολίβους στις αρχές του 12ου αι, η παρουσία τους θα έπρεπε πιθανότατα να συνδεθεί με μεταγενέστερο γεγονός σε σχέση με την εκεί έλευση των Σλάβων, σε μια εποχή που η ονομασία *Ραδολίβους* είχε πλέον καθιερωθεί.

134. Η ύπαρξη πάντως στο Ραδολίβους των τριών οικογενειών μικρασιατικής προέλευσης που προαναφέραμε (βλ. ανωτ. σημ. 125), όσο και αν αποτελεί μεμονωμένο (και συνεπώς πολύ περιορισμένης αποδεικτικής σημασίας) στοιχείο, θα μπορούσε ωστόσο να αφήσει τουλάχιστον υπόνοιες για κάτι τέτοιο. - Για την ευρύτερη πρακτική του βυζαντινού κράτους να μεταφέρει πληθυσμούς για δημογραφικούς και οικονομικούς λόγους, βλ. P. Charanis, «The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire», *Comparative Studies in Society and History*, v. III / 2, The Hague 1961 (= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1972, III), σ. 140 κεξ.

λούν κάποιους από τους απογόνους των Στρυμονιτών Σλάβων του 7ου αι., που είναι άλλωστε και η μόνη ιστορικά εξακριβωμένη σλαβική εγκατάσταση στην περιοχή της Κεντροανατολικής Μακεδονίας. Για άλλες μεταγενέστερες εγκαταστάσεις δεν μπορούμε να μιλήσουμε, ενώ ακόμη και το αν παρεισέφρυσαν στην περιοχή κάποιοι βουλγαρικοί πληθυσμοί προς τα τέλη του 10ου, οπότε μέρος της Κεντροανατολικής Μακεδονίας κατακτήθηκε προσωρινά από τον Σαμουήλ, παραμένει επίσης άγνωστο. Υπέρ του ότι μάλλον πρόκειται για απογόνους των Στρυμονιτών δείχνει πάντως να συνηγορεί και το ότι τα περισσότερα από τα τοπωνύμια που μαρτυρούνται στην περιοχή, βρίσκονται σε ορεινά σημεία (όπως συνήθιζαν δηλαδή να ζουν οι αρχικά ανυπότακτοι Σλάβοι του 7ου αι.) ή έστω στους πρόποδες του Παγγαίου¹³⁵. Προφανώς όμως δεν στερείται σημασίας και η αναφορά της οικογένειας του Ιωάννου Βουλγάρου Τζαγκάρη μεταξύ των οικογενειών που, όπως είδαμε, μαρτυρούνται στις αρχές του 12ου αι. στο Ραδολίβους. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για τον μοναδικό από τους κατοίκους του χωριού που φέρει αυτήν την προσωνυμία, η οποία ωστόσο λογικά δεν θα είχε νόημα, εφόσον και οι υπόλοιποι είχαν επίσης βουλγαρική καταγωγή.

6. Εννοείται όμως τέλος και το ότι δεν μπορούμε να προβούμε σε ευρύτερα συμπεράσματα ούτε και για το πόσο πολυπληθείς ήταν οι σλαβικής προέλευσης πληθυσμοί της ευρύτερης περιοχής του Παγγαίου και του Συμβόλου. Τα τοπωνυμικά και ανθρωπωνυμικά στοιχεία είναι σίγουρα σποραδικά, αφορούν ελάχιστες ιδιαιτερες γεωγραφικές τοποθεσίες και απλώς αποδεικνύουν την ύπαρξη κάποιων τέτοιων πληθυσμών στους συγκεκριμένους τόπους. Κάθε ευρύτερη αναγωγή είναι ασφαλώς παρακινδυνευμένη. Το μόνο πάντως που μπορεί να ειπωθεί με σχετική ασφάλεια είναι πως μάλλον δεν μπορούμε να εντοπίσουμε - τουλάχιστον αποκλειστικά - στον ευρύτερο χώρο του Παγγαίου την αρχική Σκλαβηνία των Στρυμονιτών, επειδή τα τοπωνυμικά δεδομένα είναι πενιχρά, ενώ σαφώς περισσότερα είναι τα σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια που συνολικά μαρτυρούνται στην κάπως δυτικότερη περιοχή γύρω από την παλαιά λίμνη του Αχινού¹³⁶. Δεν θα πρέπει επίσης να

135. Άλλα και τα υπόλοιπα σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια που μαρτυρούνται κατά τους βυζαντινούς χρόνους στον ευρύτερο χώρο της Κεντροανατολικής Μακεδονίας (και γενικά, αλλά ακόμη περισσότερο κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο), εντοπίζονται ως επί το πλείστον και πάλι σε δύσβατους τόπους, κοντά στις ελώδεις περιοχές της παλαιάς λίμνης του Αχινού. Για το γεγονός της διαβίωσης των Σλάβων σε δύσβατες και δυσπρόσιτες περιοχές, βλ. Μ. Νυσταζόπουλον-Πελεκίδου, *Βαλκανικοί Λαοί*, ό.π., σ. 34, 79. - Της ίδιας, *Εγκαταστάσεις*, ό.π., σ. 19, 43.

136. Βλ. Ν. Δαπέργολας, ό.π., σ. 177 κεξ.

αγνοούμε ότι σε ένα ακόμη έγγραφο της Μονής Ιβήρων του έτους 1062 μαρτυρείται η ύπαρξη μιας «Σκλαβοαρχοντίας», της οποίας ο άρχων βρίσκεται στο κάστρο των Σερρών¹³⁷. Δεδομένου ότι κατά την ίδια περίοδο η περιοχή του Παγγαίου υπαγόταν διοικητικά, όπως προαναφέραμε, στο «βάνδον τῆς Ζαβάλτας», η Σκλαβοαρχοντία - και συνεπώς ίσως και ο κύριος πυρήνας της παλαιότερης Σκλαβηνίας του Στρυμόνα - εκτεινόταν πιθανότατα στα νότια της πόλης των Σερρών και περιλάμβανε κυρίως τις ελώδεις περιοχές της λίμνης του Αχινού. Είναι πολύ πιθανό πάντως ότι ένα μέρος τουλάχιστον των περιοχών που ανήκαν στο «βάνδον τῆς Ζαβάλτας», περιλαμβανόταν επίσης κάποτε στην παλαιά Σκλαβηνία του Στρυμόνα¹³⁸, για την οποία εξάλλου δεν έχουμε κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι στην εποχή που αναφερόμαστε (β' μισό 11ου - αρχές 12ου αι.) συνέχιζε να υφίσταται με την αρχική της διοικητική μορφή. Ο όρος «Ζαβάλτα» άλλωστε, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είναι λέξη επίσης σλαβικής προέλευσης, που σημαίνει «τόπος κοντά σε έλος» και προφανώς εμφανίστηκε κάποια στιγμή μετά τον ύστερο 7ο αι. ως τοπονομαστικός της περιοχής στα Α. της λίμνης του Αχινού, του χώρου δηλαδή που εκτείνεται ανάμεσα στο Παγγαίο και τον κάτω ρου του Στρυμόνα. Η περιοχή λοιπόν αυτή αρχικά ανήκε επίσης πιθανότατα στην παλαιά Σκλαβηνία, σε κάποια μεταγενέστερη εποχή όμως και με την ίδρυση του ομώνυμου βάνδου αποσπάστηκε και περιελήφθη διοικητικά σε αυτό, μαζί ενδεχομένως και με κάποιες άλλες ακόμη ανατολικότερες περιοχές¹³⁹.

137. Actes d'Iviron II, σ. 103.20 & 104.47. - Βλ. Ν. Δαπέργολας, ό.π., σ. 121.

138. Είναι φανερό όμως ότι και πάλι δεν θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε έναν τέτοιο ισχυρισμό για ολόκληρο τον χώρο που περιλαμβανόταν στο εν λόγω βάνδον, καθώς τότε θα κινδυνεύαμε να οδηγηθούμε σε υπερβολικά συμπεράσματα για την έκταση της αρχικής Σκλαβηνίας, ενώ φυσικά τα σποραδικά στοιχεία που διαθέτουμε, δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Ακόμη και η ύπαρξη κάποιων σλαβικής ετυμολογίας τοπωνυμίων που βρίσκονται σε σχετικά μεγάλη απόσταση από την περιοχή του Στρυμόνα (όπως η Δοβροβίκεια, η Βολαβίσδα και η Παπαρνίκαια στο Σύμβολο, η Τζερεπλιανή και η Κορεμίστα στο ΒΑ. Παγγαίο) ή όμως ακόμη και σε κάπως μικρότερη, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι προσδιορίζει τα όρια της παλαιάς Σκλαβηνίας, γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε το ενδεχόμενο τα τοπωνύμια αυτά να προέκυψαν και από μετεγκαταστάσεις σποραδικών σλαβικών πληθυσμών, που αποσπάστηκαν από τους υπόλοιπους είτε κατά το β' μισό του 7ου αι. (λ.χ. μετά από κάποια βιζαντινή στρατιωτική επιχείρηση για την καθυπόταξη των Σλάβων), είτε και πολύ μεταγενέστερα (στα πλαίσια κάποιων ειρηνικών πλέον μετακινήσεων). Στην πραγματικότητα λοιπόν, εξαιτίας της ανεπάρκειας των τοπωνυμικών δεδομένων μας, αλλά βεβαίως και της μαρτυρίας τους σε κείμενα τόσο μεταγενέστερα του 7ου αι., τα γεωγραφικά όρια της αρχικής Σκλαβηνίας του 7ου και 8ου αι. είναι εντελώς αδύνατο έστω και κατά προσέγγιση να προσδιοριστούν.

139. Αγνοούμε φυσικά πότε ιδρύθηκε το «βάνδον τῆς Ζαβάλτας». Το μόνο βέβαιο είναι ότι αυτό συνέβη πριν από το έτος 1083, οπότε πρωτομαρτυρείται (βλ. ανωτ. σημ.).

Nektarios Dapergolas

«Toponyms and people's names as evidence of Slav settlements round the Mount Pagaion in the Middle Byzantine Period»

Despite the peculiarities, according which the Slav descend toponyms and people's names are presented as a historical source, and despite the relativity of the conclusions that we might be led, regarding the study of the Slav presence in the Macedonian land during the Byzantine years, however, the existence of according data in the wider area of the Mount Pagaeon and most importantly in quite an early period such as the 11th century, undoubtedly presents an increasing interest. Of course, neither the evidence of 20 toponyms, that in their vast majority are of Slav etymology, nor the existence of several Slav originated family names, recorded in various family-documents of «*paroikon*» of the Iviron Monastery, nearby the villages Radolivous, Ovilos and Dobrobikeia, are sufficient so as to lead to integrated ascensions of ethnological and demographic character. Yet, through these, the undoubtful and permanent presence of Slav of origin populations in the areas of the Mountains Pagaeon and Symbolon is certified. Nevertheless, a second conclusion of great importance that arises from the study of the above data, signalises that these populations (who are most probably descended from the Slav immigrants of the 7th century), appear to have been fully assimilated by the Greeks, up until the 11th century. This is an issue of major importance, not only as such (particularly since it concerns a specific geographical area where the existence of Slav settlements is not clearly assumed from other sources, apart from some vague, older evidence that refer to the Slavs residing in the area of the River Strymon in general), but also because it further enriches our knowledge on the historical evolution of the Eastern Macedonia Slav populations during the Middle Byzantine Period.

27) και οπωσδήποτε μετά τις αρχές του 9ου αι, οπότε ιδρύθηκε το θέμα Στρυμόνος, του οποίου ήταν διοικητική υποδιαιρεση (για την ίδρυσή του, βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Θέμα Στρυμόνος», ὁ.π., σ. 311 κεξ). Η έλλειψη πάντως οποιασδήποτε άλλης αναφοράς του βάνδου σε όλο αυτό το τεράστιο χρονικό διάστημα και ταυτόχρονα η απουσία κάθε ένδειξης μεταβολών στη διοικητική μορφή των Σκλαβηνιών τουλάχιστον κατά τον 9ο αι., δείχνουν να μετατοπίζουν κατά τη γνώμη μου την ίδρυση του σε μία σαφώς μεταγενέστερη του 9ου αι. περίοδο.